

A remigráció diskurzusa: a hazatérés mozgatórugóinak és fejleményeinek áttekintése – különös tekintettel a magyar nyelvű szakirodalomban

The Discourse of Remigration: An Overview of the Drivers and Outcomes of Return – with Special Focus on the Hungarian Literature

---

Absztrakt

A politikai, gazdasági körülmények és különbségek, valamint a közlekedés és a kommunikáció fejlődése jelentősen felerősítette a nemzetközi vándorlást, komplexebb és földrajzilag is sokszínűbbé téve annak mintázatát. A nemzetközi vándorlás kedvelt kutatási területnek számít, könyvtárnyi irodalommal, míg a remigráció kérdésköre kevésbé feltárt terület. Ez utóbbi különösen elmondható a magyar szakirodalmi hátteret illetően, mely az összetett társadalmi folyamat relevanciájához képest szerény számban és mélységben mutatja meg magát a tudományos művek tárházában. Ez indokoltá teszi a témaválasztást és annak magyar nyelvű disszeminációját. Az elvándorlást követő, jelentékeny hazafelé irányuló migráció mozgatórugói és fejleményeinek alaposabb megértése érdekében a tanulmányunk két célja van. Egyrészt, hogy részletes áttekintést adjon a témában rendelkezésre álló külföldi és – különös tekintettel a – hazai szaktanulmányraiból, melyeknek tükrében bemutatásra kerülnek a visszavándorlás fogalmának meghatározásával és mérésének nehézségeivel kapcsolatos kihívások, majd pedig azon elméleti sémák és mechanizmusok, amelyek a remigráció elemzésekor a kutató eszköztárát gyarapíthatják. Ki és mikor tér vissza és ki marad az új hazában? Mitől sikeresebbek egyesek emigrációja és hazatérése, míg másoké kevésbé? A tanulmány másik kutatási kérdése azt vizsgálja, hogyan jelenik meg a visszavándorlás kérdésköre a magyar nyelvű szakirodalmi tanulmányokban. Az összefoglaló munka kitér a remigráció és fejlődés összefüggésére, a pénzbeli hazautalásokra, a humán tőke szerepére, valamint a külföldről visszatérő polgárok reintegrációjára.

Kulcsszavak: visszavándorlás, remigráció, humán tőke, hazautalások, reintegráció

Abstract

Contemporary political, economic conditions and differences, and the development of transportation and communication, have significantly intensified international mobility, making its pattern more complex and geographically diverse. International migration is a popular field of research, with quite an abundant academic literature. Meanwhile, the issue of remigration has been given less attention. The latter is especially true with regard to the Hungarian theoretical literature, which shows itself in a modest number and depth in the repertoire of scientific works compared to the relevance of the extremely compound

social process. This justifies the choice of topic and its dissemination in Hungarian. In order to have a better understanding of the drivers and outcomes of homeward migration, two main goals are formulated. On the one hand, the aim is to provide a thorough theoretical overview of the available foreign and – in particular – domestic literature, seeking to introduce a comprehensive summary of the existing approaches concerning the concept and the truly complex phenomenon of cross-border repatriation. The analysis presents the challenges of defining and measuring return flows, and then the theoretical schemes and mechanisms that are applicable when researching the topic. Who returns, when and why, and who stays in the new homeland? What makes the emigration and return more successful for some, and less for others? Regarding the other research question, the paper outlines how the issue of return appears in the Hungarian studies? It also covers the relationship between remigration and development, social and financial capital, and the reintegration of citizens.

Keywords: return migration, remigration, human capital, remittances, reintegration

JEL kód: J60

„...késedelem nélkül haza fogok menni, hogy otthon lehessek valahol ezen a világon. (...)

Nem is lehetünk más célra ebben az életben, mint hogy megismerjünk mindent, amennyire lehetséges (...) S mikor mindent megismertünk, amennyire lehetséges, visszamenjünk oda, ahol otthon lehetünk.”

(Tamási, 1934)

BEVEZETÉS

Az elmúlt évtizedekben tapasztalt politikai, gazdasági körülmények és különbségek, valamint a közlekedés és a kommunikáció fejlődése a nemzetközi vándorlás felerősödéséhez vezetett, melynek következményeként a vándorlások mintázata mindinkább komplexebb és földrajzilag is sokszínűbbé vált. Egyre növekvő mérete és dinamikája miatt, valamint a jelenség interdiszciplinaritását tekintve a nemzetközi migráció kedvelt kutatási területnek számít, jelentős irodalmi háttérrel bír. A szakirodalom elsősorban a kezdeti migrációt, a kivándorlást vizsgálja, napjainkban pedig a bevándorlás politikai vetülete jelenik meg hangsúlyosan, míg a remigráció kérdésköre kevésbé feltárt terület.

Ismeretes, hogy a migráció rendkívül összetett társadalmi folyamat, jellemzően nem egyirányú, ugyanis az elvándorlást rendszerint jelentős visszaáramlás követi. Az általános nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy az emigrálók gyakran előbb vagy utóbb, de visszatérnek hazájukba. A tanulmány legfőbb célja, hogy áttekintést adjon a téma rendelkezésre álló külföldi és hazai szaktanulmányaiból, melyeknek tükrében részletesen bemutatásra kerülnek a nemzetközi, határokon átívelő hazatelepülés fogalmának meghatározásával és mérésének nehézségeivel kapcsolatos kihívások, majd pedig azon elméleti sémák és mechanizmusok, amelyek a remigráció elemzésekor a kutató eszköztárát gyarapíthatják.

A visszatérő migráció az 1960-as évek óta különféle tudományos értelmezések tárgyát képezte – az első átfogó tanulmányok a 20. század utolsó évtizedeiben születtek (Cerase, 1974; King, 1986) –, ám hosszú ideig tartott, míg az elméleti és empirikus kutatások tényleges fókuszába került volna. Ennek oka a mérhetőség és az összehasonlíthatóság nehézségeiben, valamint a megbízható kvantitatív adatok hiányában keresendő (Cassarino, 2004).

Általánosságban elmondható, hogy a remigráció folyamata nagyobb figyelmet kapott a külföldi tudományos munkákban (Carling et al., 2011), míg Magyarországon határozottan kevés a jelenségre irányuló vagy a témához kapcsolódó tudományos kutatás, noha nem jelentéktelen. Ezen problémafelvetés vonatkozásában, a tanulmány röviden áttekintést ad a magyar nyelven írt tudományos publikációk köréről – alapul véve a Magyar Tudományos Művek Tárát (MTMT) –, melyek a visszavándorlás bonyolult kérdéskörével foglalkoznak. A kutatási és területi fókusz, elméleti kereteket és az eredményeket illetően a 2.2. fejezetben röviden elemzi a hazai szakirodalmat, hogy képet kaphassunk a rendelkezésre álló tudományos munkák fejlődéséről. A tanulmány második felében kitér a remigráció és fejlődés összefüggésére, a pénzületi hazautalásokra, a humán tőke szerepére, valamint a külföldről hazatérő polgárok reintegrációjára, mely területek mind a külföldi, mind a magyar szakirodalomban szerepet kapnak.

1. A REMIGRÁCIÓ FOGALMA ÉS MÉRÉSE

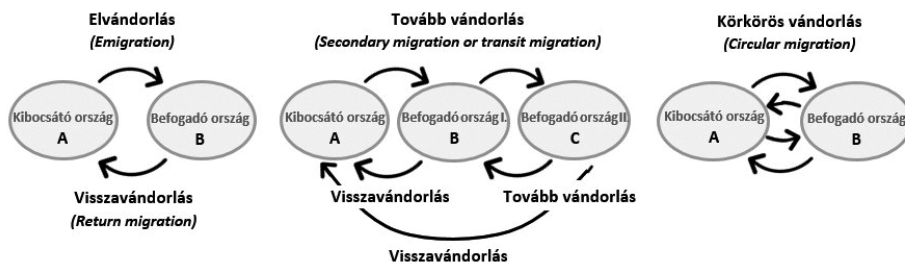
1.1. SOKRÉTŰ DEFINÍCIÓIK ÉS TIPOLÓGIÁK

A visszatérő migráció általános fogalmába illeszkedő migrációs minták rendkívül változatos természetűek (Castillo, 1997). Éppen ezért tapasztalható némi fogalmi homályosság, a sok létező kifejezés használata nem feltétlenül következetes. A visszatérő migráció szinonimái közé sorolható a *remigráció*, *visszaáramló migráció*, *második kivándorlás*, *visszatérő kivándorlás*, *haza- vagy hazafelé vándorlás*, *haza- vagy visszatelepülés*, *avagy repatriáció*. Az angol nyelvű tanulmányokban is változatos formában jelenik meg a fogalom – *return migration*, *reflux migration*, *homeward migration*, *return flow*, *countercurrent*, *second-time migration*, *repatriation*, *retromigration*.

A *visszavándorlás* kifejezést akkor használják, amikor „a migránsok külföldön töltött jelentős idő után, – saját akaratukból – visszatérnek származási országukba.” (Dustmann–Weiss, 2007, 238) A visszatérés ugyanakkor része lehet egy összetettebb migrációs cselekménynek, azaz a hazatérés nem feltétlenül jelenti a migrációs folyamat végpontját (lásd a visszatérő vándorlás eseteit az 1. ábrán). Amikor az emberek, elhagyva a választott célországot, egy újabb célországba költöznek, akkor azt *tovább vándorlásnak*, másodlagos migrációnak vagy tranzit migrációnak (*secondary migration*, *transit migration*) nevezi a szakirodalom (Bovenkerk, 1974). Külön kategória, amikor a migráns a célországból hazatér, majd ismét vissza-

tér a befogadó országba, végül mégis azt választva a letelepedéshez (*remigration*). Szintén előfordul, hogy az egyén egy új befogadó országba költözik, miután visszatért a származási országába (*new emigration*). Ez utóbbi esetre leginkább akkor kerül sor, amikor nem találja meg a számításait sem az első célországban, sem az anyaországban, ahova visszatér, így egy harmadik letelepedési országot választ magának. Végül pedig a *körkörös migráció* (*circular migration*) az, amikor két hely közötti oda-vissza mozgás több visszatérést is magába foglal, általában rövidebb tartózkodásokkal. Ez leginkább a munkaerő-migrációs rendszerek keretében zajlik. Az említett összes migrációs típus – a tovább vándorlás kivételével – tartalmaz legalább egy visszatérést. Egymástól a visszatérés utáni mozgások száma és az ezt követő célállomás különbözteti meg őket.

1. ábra: A visszatérő migráció különféle esetei
Figure 1 Various cases of return migration

Forrás: Bovenkerk (1974) és SOPEMI (2008) alapján saját szerkesztés

Az elköltözésről való döntés – mind az elvándorlás, mind a visszavándorlás esetében – lehet önkéntes vagy *kényszer szülte* (kitoloncolás, kiutasítás). A tipológiákat illetően azonban látni kell, hogy szorosan kapcsolódnak a migrációs motivációhoz, az elvándorlás és visszatérés okaihoz, a migráció szándékához és sikerességéhez. George Gmelch (1980) szerint két dimenzióról beszélhetünk, a migránsok külföldön maradásának *időtartama* és a visszatérés *oka(i)nak* vonatkozásában. Mindkét esetben megkülönböztethető a migránsok szándéka – a kezdeti elvándorlással, valamint a későbbiekben a hazavándorlással kapcsolatos elképzelések – attól függően, hogy költözésüket *ideiglenesnek* vagy *állandónak* tervezték^[1]. Az ideiglenes vándorlást szándékozók számára a visszatérés időpontját a migráció indíttatásaként kitűzött célok határozzák meg. Míg a végleges elvándorlásban gondolkodók esetében kétféle magyarázata lehet a visszatérésnek: a kényszerítő tényezők hazahúzzák őket, bár sikeres körülmények között

[1] Lényeges különbség van a migránsok szándéka és tényleges magatartása között (Bonifazi-Paparusso, 2019), hiszen a mobilitással kapcsolatos döntések idővel változhatnak, ezért a kategorizálás és a jövőre való kivetítés nehézkes (Adda et al., 2006).

telepedhettek le külföldön, vagy nem tudták elérni kitűzött céljaikat, és emiatt döntöttek a hazatérés mellett.

A visszavándorlók meghatározásával kapcsolatosan többféle konceptualizáció létezik az alapján, hogy a külföldön tartózkodás, avagy maga a visszatérés sikeres vagy sikertelen (Tovar-Victoria, 2013). Az értékelés alapja a társadalmi-gazdasági beilleszkedés, valamint a fejlődéshez való hozzájárulás. Annak meghatározására, hogy a visszatérés értelmezhető-e pozitív vagy negatív szelekciós folyamat következményeként Cerase (1974) négy típust dolgozott ki – utalva a migráció eredményességének fokára: (1) *kudarcc miatti visszatérés (return of failure)*: amikor a hazatérés oka a sikertelen migrációs tapasztalat; (2) *'konzervatív' visszatérés (return of conservatism)*: amikor az elsődleges migráció célja otthon elköltendő jövedelem szerzése volt, és ez sikerült; (3) *nyugdíjazás miatti visszatérés (return of retirement)*: amikor munkaévek leteltét követően az egyén hazaköltözik; (4) *innováció miatti visszatérés (return of innovation)*: amikor a migráns a külföldön megszerzett társadalmi és pénzügyi tőkét hazájába kívánja befektetni és ezzel együtt pozitív gazdasági hatást kifejteni.

Érdeemes kiemelni a remigráció sajátos formáját, mely az elvándorlások időbeni távlatában alakul: a *generációk közötti vándorlás* vagy *transzgenerációs migráció* (angolul még *roots migration*). A gyermekkori, elsődleges szocializáció során elsajátított minták befolyásolják a későbbi elvándorlási hajlandóságot, így az erős transznacionális társadalmi hálózatban felnövő, a szülők, nagyszülők származási helyével nosztalgikus kapcsolatot ápoló, második – ritkábban harmadik – generáció tagjai jelentős visszatérési potenciállal rendelkeznek (Wessendorf, 2007). Sokan megőrzik és megörökítik nemzeti hagyományukat és identitásukat a kultúra generációk közötti átadásával, így valószínűbb, hogy a hazatérő leszármazottak a szükséges ismeretek birtokában vannak, ezért a visszatérés és a beilleszkedés esetükben gördülékenyebben haladhat. Különböző motivációk és kulcsfontosságú életesemények fontos kiváltó okai a nemzetközi mozgásoknak, azonban az első és a második generációk migrációs magatartásmintái eltérő eredményeket mutatnak.

Egyes kutatások, amelyek a visszatérési szándékokat vizsgálják, nagyobb valószínűséget tulajdonítanak az első generáció visszatérésének és kevesebb esélyt adnak a második számára (Bettin et al., 2018), míg mások meglepően hasonló visszatérési arányokat és szándékokat határoznak meg a két generáció esetében (Caron, 2019). A szülők nemzetisége is jelentős befolyásoló tényező. Ha az egyik szülő bevándorló, a másik pedig az adott országból való, a második generációt általában tovább vándorlási szándék jellemzi, és kevésbé valószínű a bevándorló szülő származási országába való „visszatérés”. Utóbbi, szigorúan véve, nem is visszatérés (amennyiben az illető nem élt korábban az adott országban), helyzetüket mégis a remigráció tárgykörében vizsgálják.

1.2. A VISSZATÉRŐ ÁRAMLÁSOK KIHÍVÁST JELENTŐ MÉRÉSE

A visszatérő migráció nehezen számszerűsíthető jelenség. A remigrációs folyamatok elemzésének legfőbb problémája a különböző adatsorok definíciói közötti eltérésekben, valamint a megbízható és összehasonlítható adatok és dokumentációk hiányában rejlik (Koser, 2000; Hárs, 2020). Egyrészt azért, mert a migránsok célországból való távozását gyakran effektíve nem jegyzik, másrészt lényeges hiányosságok vannak a befogadó országok kimutatásaiban a visszavándorolt állampolgárok tekintetében. Országstatisztikák, népességfelmérések (különösen longitudinális- és etnofelmérések), a visszatérésüket bejelentőkkel és az egészségbiztosítási rendszerbe regisztrált külföldről hazaérkezőkkel kapcsolatos statisztikai adatbázisok, valamint esettanulmányok pótolhatják ezt a hiányosságot annak érdekében, hogy képet alkothassunk a visszatérő áramlások nagyságrendjéről. Gyakran a hazatérő migráció sajátosságai – átfogó adatok hiányában – kisebb minták alapján kerülnek bemutatásra, ugyanakkor ezek eredményei nem általánosíthatók.

A hazatérés folyamatának részletes megismerése nem mindig lehetséges. Ennek egyik oka, hogy amíg – makro szinten – a gazdasági-demográfiai mutatók (pl. a hazatérők nem, korcsoport, iskolai végzettség szerinti megoszlása) statisztikailag viszonylag könnyen mérhetőek, az egyénben történt változásokat és a döntést befolyásoló tényezőket csak empirikus vizsgálattal (pl. kérdőíves vagy mélyinterjú-s felmérés) lehet mérni mikro szinten, amelyre viszont korlátozott mértékben van lehetőség (Lados, 2018). Következésképpen, részben a jelenség komplexitása, részben a definíciós bizonytalanságok, valamint az adatok hozzáférhetőségéből fakadó nehézségek miatt, interdiszciplináris és többdimenziós elméleti és módszertani megközelítésre van szükség a visszatérő migráció megfelelő elemzéséhez.

2. A SZAKIRODALMI HÁTTÉR FELTÉRKÉPEZÉSE

2.1. A VISSZATÉRŐ MIGRÁCIÓ MOZGATÓRUGÓI

A remigráció mozgatórugói rendkívül összetettek, sokoldalú tényezők és változatos személyes körülmények konstellációját alkotják. A hazatérők heterogenitása kétségen felüli. Nemcsak, hogy eltérő migrációs szándékkal rendelkeznek, de más-más módon hat rájuk az elvándorlás és a külföldi tapasztalat, más a vándorlásuk története és a visszaköltözésük megélése, valamint tovább vándorlási hajlandóságuk is különböző, tehát a remigráció szelektív jellegű^[2]. Továbbá amellet, hogy a visszatérés okai sokszínűek, gyakran átfedések is jellemzik.

Ami az elméletalkotást illeti, általános migrációelméletről nem beszélhetünk. Az elméletépítő erőfeszítések az új ismereteket a hiányosságokkal karöltve

[2] Dupla szelekció: a kivándorlás és a visszavándorlás is szelektív (Horváth, 2016).

vetítik előre (Massey et al., 1993; Arango, 2000). Bizonyos, hogy a sokoldalú természetű, egyre összetettebb migrációs folyamatok átfogó megértéséhez nem elegendő csupán egyetlen tudományág eszköztárát felhasználni (Hautzinger et al., 2014), hanem számolni kell szociológiai, politikatudományi, gazdasági, jogi, demográfiai, földrajzi, történelmi, pszichológiai és közigazgatási nézőpontokkal egyaránt. Ugyancsak igaz ez a visszavándorlás elméletalkotására. Ahogy a társadalmi folyamatokat, úgy a migráció jelenségét sem tudjuk beilleszteni egyetlen elméleti keretbe, amely minden helyen és időben kielégítő magyarázattal szolgálhatna (Contant-Massey, 2002; Gmelch, 1980). Az alapvető különbség, hogy a hagyományos migrációértelmezés az emigrációt egy egyszeri eseményként feltételezi (Cassarino, 2004; Illés-Kincses, 2009), míg értelemszerűen a visszaáramló migráció vonatkozásában ismétlődő eseményről van szó. Így a migráció és a remigráció elméletei néha kiegészítő jellegűek, néha ellentmondanak egymásnak, de ez nem jelenti azt, hogy ne lennének összeegyeztethetőek. A remigráció elemzéséhez a tanulmányok gyakran hivatkoznak a migráció általános elméleteire (Hare, 1999; Contant-Massey, 2002; De Bree et al., 2010), például a neoklasszikus közgazdaságtanra, a push és pull elméletre, a munkaerő-migráció új közgazdaságtanára, a strukturalizmusra, a transznacionalizmusra és a közösségi hálózatok- és szociálpszichológiai elméletekre, amelyeket természetesen a visszatérő migráció logikájához szükséges adaptációval alkalmaznak. Jelen tanulmányban a visszatérés logikáját szeretném kiemelni a felsorolt elméletekkel kapcsolatosan.

A népegyezmény magyarozatában a legkorábbi elképzelések Ravenstein migrációs törvényei (1885) alapján láttak napvilágot. Eszerint minden egyes jelentős migrációs áramlás – időbeli fáziseltolódással – létrehozza saját ellenáramlását, más szóval a remigrációt. Klasszikus elméletként kell tekinteni Lee (1966) továbbfejlesztett modelljére, mely bevezette azokat a 'push' és 'pull' tényezőket, amelyek a migrációs döntést vezérlik és a vándorlás irányát megszabják. A hazatérésre a legnagyobb hatást a szülőföld társadalmának vonzereje gyakorolja, kisebb mértékben pedig a fogadó országban jelen lévő negatív tényezők (Gmelch, 1980). A visszavándorlási folyamatokat rendszerint 'vonzó' és 'taszító' hatások együttes láncolata jellemezi. A közbejövő akadályok (*intervening obstacles*) és a személyes tényezők is az indíték és a döntés mozgatórugói lehetnek. Az elmélet mikro és makro szinten egyaránt vizsgálja a jelenséget, és a mai napig – kritikai észrevételekkel kiegészítve – rendszeresen tanulmányozzák a visszatérő hullámokat e keretek között.

Amennyiben a nemzetközi migráció a bérek és a foglalkoztatás, a munkaerő kereslet és kínálat, az országok és piacok közötti eltérésein alapszik (Todaro, 1969), a visszatérő migráció a kudarccal végződő munkaerő-migrációs tapasztalat eredményeként értelmezhető. A neoklasszikus megközelítés a migránsokat olyan egyéneknek írja le, akik a bérek maximalizálása érdekében vándorolnak a befogadó országokba, és eredeti emigrációs szándékukat állandó, tartós letelepedés jellemzi. Ezért az idő előtti visszatérés téves számítás okozta kudarcnak nevezzük (Tezcan, 2018), amely nem hozta meg a várt előnyöket. Az érintettek nem rendel-

keznek külföldön szerzett javakkal, így szülőhazájukba visszatérve nem tudnak befektetni, számottevően fogyasztani, tehát gazdaságilag sem az egyénnek, sem az országnak nem éri meg a visszatérés.

A munkaerő migrációjának új gazdaságtana (*new economics of labour migration*) ellenben másképp ítéli meg a remigránsokat, mivel a hazatérést egy előre megtervezett, a célok (pl. magasabb jövedelem, megtakarítások felhalmozása) elérésével kapcsolatos, tudatos stratégiaként értelmezi. A migránsok nem csupán jövedelmük maximalizálására, elegendő vagyon és tudás megszerzésére törekednek, hanem a kockázataik csökkentésére és a kudarcok esetleges következményeinek enyhítésére is (Stark-Bloom, 1985). Amíg céljaikat el nem érték, addig a tervezett hazatérést hajlandóak elhalasztani. A neoklasszikus elmélettől eltérően az elvándorlásra és a visszavándorlásra vonatkozó döntéseket nem elkülönült egyének, hanem családok és háztartások hozzák (Stark, 1991). Ezek a visszatérést magyarázó koncepciók elsősorban gazdasági perspektíván keresztül, illetve a 'siker-kudarç' paradigma szerint értelmezhetők, ám nem képesek teljes mértékben megmagyarázni a remigráció jelenségét.

Ami a visszatérő migráció strukturális megközelítését illeti, az egyéni/családi nézőponton kívül a makro-szint is megjelenik, ebből fakadóan a visszatérést szoros összefüggésbe helyezi a szülőhaza társadalmi, gazdasági és intézményi kontextusával. A remigráció strukturalista gondolkodói inkább a visszatérési döntés és a migránsok reintegrációjának fontosságára összpontosítanak, melyek a befektetett tőkén, vagyis a származási országokba visszahozott pénzügyi és gazdasági erőforrásokon alapulnak. Pozitívnak tekinthető a hazatérés, amennyiben például a fogadó országban szerzett anyagi, szellemi és kapcsolati tőke hasznosulni tud a munkaerőpiacon, avagy innováció folytán modernizációhoz vezet, míg negatív a visszatérés hatása, ha a társadalmi visszaailleszkedés során nehézségek lépnek fel, vagy a remigráns tőkéjének elpazarlására kerül sor (Gmelch, 1980). A tőkeelosztás és a fejlődés globális egyensúlyhiányára a strukturalista szemlélet remigrációs logikája is épít. A migrációs döntést determinisztikusabb formában mutatja be azáltal, hogy a nemzetközi mozgásokat egy tágabb strukturális folyamat eredményeként kezeli. A haza társadalmi és gazdasági kontextusa (azaz „valósága”) nem feltétlenül találkozik a repatrióta elvárásaival (Cassarino, 2004), mindenesetre az otthon lezajlott pozitív változások hozzájárulhatnak a visszatéréshez, míg a változások hiánya gátló tényezőként hathat (Condon-Ogden, 1996).

A transznacionalizmus - amely a fizetésbeli és gazdasági különbségek megszűnése mellett is fennálló migrációs áramlatokat magyarázza, - jobban rávilágít a migránsok befogadó és származási országai közötti szoros társadalmi és gazdasági kapcsolatokra. A gazdaságtani elméletekkel ellentétben, a transznacionális narratíva a hazatérést nem tartja a migrációs ciklus végső pontjának, hanem a transznacionális migránsokat és visszatérőket egy körkörös rendszer részének tekinti, akik kettő vagy több helyen való egyidejű jelenlétükkel saját javukra fordítják mind a küldő, mind a befogadó ország gazdasági és politikai helyzetét (Portes, 1997). Ebből is látszik, hogy a transznacionális kötelékek fenn-

tartása a hazaországgal, valamint az új letelepedési országban való sikeres integráció nem ellentmondásos alternatívák hanem kiegészíthetik egymást (Van Houte et al., 2015). A transznacionális szakemberek szerint a hazatelepülők otthoni visszailleszkedésüket erős kapcsolatok fenntartásával, nemzeti identitásuk megőrzésével (pl. etnikai közösségben való részvétel, hazai média fogyasztása), hazautalásokkal, valamint időszakos és rendszeres látogatásokkal (pl. rokonok meglátogatása, nyaralás) készítik elő^[3]. A remigránsok új, transznacionális identitással rendelkeznek és hazatérésük jelentős, átalakító hatással bírhat az anyaország gazdaságára és politikájára.

A migrációs rendszerekkel és a migráció társadalmi folyamatként való elemzésével karöltve a közösségi hálózatok elmélete az, amely – a transznacionalizmushoz hasonlóan – különös figyelmet fordít a küldő és a fogadó közösségek közötti társadalmi és kulturális kapcsolatokra. A visszavándorlási trendek elemzésénél is előszeretettel támaszkodnak erre az elképzelésre, amely szerint hosszú távon a kapcsolathálók (rokoni-ismerősi, szervezett-intézményes) tartják működésben a küldő és a fogadó ország közötti mobilitást (Tilly, 2007; Boyle, 2009; Hautzinger et al., 2014). A visszatérésben gondolkodók nagyobb valószínűséggel döntenek a hazatérés mellett, amennyiben rendelkeznek a megfelelő emberi és kapcsolati tőkével odahaza, valamint a hazatérők gyakran precedenst teremtve további visszatéréseket eredményeznek. A társadalmi struktúrák, kapcsolatok és összeköttetések tehát – kiegészítve az internet és mobilkommunikációs lehetőségekkel – növelik az erőforrások és az információ elérhetőségét a potenciálisan visszatérők számára, ezáltal nagyban befolyásolva a migrációs döntést, a kezdeti adaptációt és az otthoni reintegrációt.

A migránsok elvándorlásának és hazatérésének számtalan oka lehet, valamint az is világos, hogy a remigránsok egészen eltérő tapasztalatokat szereznek külföldön, amely meghatározza hazatérésük menetét. A legtöbb visszavándorlásra fókuszáló elmélet egyik nagy hiányossága, hogy kevesebb figyelmet fordít a vándorlók személyére, és nem számol a külföldön bekövetkezett identitásváltozással. Tény azonban, hogy a befogadó országban töltött idő alatt a migránsokat érő impulzusok (pl. idegen kulturális környezet, eltérő munkamóráll, más világszemlélet), vagy az életciklusban történő változások (pl. családalapítás) jelentős hatást gyakorolnak a (vissza)vándorlási döntésre (Sussmann, 2010). Ez az új, szociálpszichológiai modell a visszatérést az identitásváltozás szemszögéből elemzi és a visszatérőkben lejátszódó változásokat vizsgálja, előtérbe helyezve a vándorlással kapcsolatos személyes történeteket. Például egyes elvándorlók-nál előfordulhat a honvágy, a szülőföld iránti kötődés felerősödése – előrevetítve a hazavándorlás potenciális lehetőségét, – míg másokat az új ismeretek, tapaszt-

[3] Mindezzel kapcsolatos Benedict Anderson (1998) távolsági nacionalizmus (*long distance nationalism*) fogalma, amely alapján a transznacionális társadalmi kapcsolatok megtartásáért a befogadó országban élő diaszpóra egyes tagjai olyan tevékenységeket folytatnak, amely az anyaországban zajló kulturális, nemzeti vagy politikai folyamatokhoz köthető (Kovács, 2017).

talatok vagy megváltozott világlátás folytán már nem foglalkoztatja a hazatérés gondolata (Lados, 2018). Ezt a pszichológiai dimenziót a gazdasági és társadalmi dimenzió mellett a visszatérés jellemzőinek kapcsán lényeges számba venni.

2.2. MAGYAR TUDOMÁNYOS MŰVEK A REMIGRÁCIÓ KÉRDÉSKÖRÉBEN

A kérdéskör további feltérképezésének fontosságát támasztja alá, hogy hiányos, de legalábbis szerény a magyar nyelvű szakirodalmi háttér. A Magyar Tudományos Művek Tára „visszavándorlás” és „remigráció” („re-migráció”) kulcsszó vonatkozásában összesen nyolc rögzített publikációt sorakoztat fel (Lados, 2018; Hege-dűs-Lados, 2012, 2015, 2017; Kovács, 2017; Lajtai, 2009; Tóth, 2003; Frank, 1981). Noha, ennél azért jóval több, az MTMT-be jegyzett értekezés is említi, leírja a jelenséget, melyek a témához – esetenként csak részben – kapcsolódnak (a teljesség igénye nélkül néhányat említve: Lados et al., 2015; Hárs, 2020; Horváth, 2016; Illés-Kincses, 2009; Rédei, 2007; Kincses, 2014; Sislakiné-Szilasi-Halász (szerk), 2018; Gábel-Horváth, 2020; Hautzinger et al., 2014 stb.). A „hazatérés” kulcsszó használatával még árnyaltabbá válik a kép a visszavándorlást érintő cikkek vonatkozásában; a holokauszt hazatérők (Szécsényi, 2019; Huhák, 2017), Székelyföldről elvándoroltak hazatérése (András, 2020; Szilvay, 2018), további etnikus diaszpórák visszavándorlásának vizsgálata (Kovács, 2017; Palasik, 2020), valamint sokoldalú életúttörténetek kínálata (Tóth, 2003; Szilágyi-Pál, 2018) is megjelenik.

Az ezredforduló előtt a magyar társadalomtörténetírás és egyéb tudományos érdeklődés az emberi tapasztalatszerzésnek ezt a területét nem igazán érintette néhány kivételes írástól eltekintve (Löherer, 1908; Frank, 1981), az elméleti jellegű előmunkálatok és a jól definiált fogalmak bevezetése inkább az elmúlt néhány évtized eredményei lettek. Megszülettek a külföldi szakirodalmi alapokon nyugvó hazai elméleti diskusziók és kutatások, melyek már pontos fogalmakkal operálnak. A jelenség iránti növekvő érdeklődést egyrészt a rendszerváltás előtt kivándorolt magyarok visszatérése (főképp 1956 után), valamint a környező országokbeli magyar kisebbségek 'bevándorlása' keltette fel, másrészt pedig az, hogy a 2004-es európai unió csatlakozással nemcsak az elvándorlás, hanem a visszavándorlás is növekvő tendenciát mutatott. Felismerték továbbá az elvándorlás (negatív) következményeit – különös tekintettel az agyelszívásra – így az elvándorlás hatásainak vizsgálatával a visszavándorlás lehetőségeit – sőt szorgalmazását – is egyre inkább felvetették Magyarországon^[4].

A tanulmány utóbbi fejezetében bemutatott remigrációs elméletek kivétel nélkül fellelhetőek a hazai kutatások egyes elméleti kereteiben, noha újabban olyan modern remigrációs koncepciók kapnak hangsúlyt, mint a transznaciona-

[4] Megjelentek kevésbé tudományos művek is a kivándorlás elleni érveléssel, a hazatérést szorgalmazó, meggyőzés célú, 'Menni vagy maradni?' vagy a 'Maradj itthon! Gyere haza' című kötetek a Nemzetstratégiai Kutatóintézet gondozásában.

lizmus (Gábrriel-Horváth, 2020) vagy az identitásváltozás (Hegedűs-Lados, 2017; Lajtai, 2009). Illés és Kincses (2009) is konstatálja, hogy az uralkodó migráció-értelmezéssel egyre kevésbé lehet megragadni a globalizáció korának vándorlási rendszereit. Jóllehet az elméleti háttér fontosságát azok alkalmazhatósága vette át, célként tűzve ki a leírás, elemzés mellett a nemzeti politikák tudományos támogatását, a (vissza)vándorlással kapcsolatos politikai döntéshozatal elősegítését (Hegedűs-Lados, 2015; Hárs, 2020).

A remigrációs kutatások fontos sajátossága a területiség. A hazai kutatások elsősorban – értelemszerűen relevanciájukat tekintve – a magyarországi tendenciák leírására és elemzésére vállalkoznak, rendszerint kelet-közép-európai kontextusba helyezve a vizsgálódást. Kvalitatív és kvantitatív tanulmányokkal is találkozhatunk, de mindinkább interdiszciplinaritás jellemzi a vizsgálódásokat mind a módszer, mind pedig a tudományterületek vonatkozásában. A témával magyar szociológusok, közgazdászok és demográfusok, valamint újabban a geográfia képviselői is foglalkoznak. A területiség és társadalomföldrajzi megközelítések is fontos szerepet kaptak az elmúlt néhány évben a magyar tudományos munkákban (lásd például: Lados, 2018).

3. A REMIGRÁCIÓ KÖVETKEZMÉNYEI ÉS EREDMÉNYEI

A visszavándorlásnak – a jelenség természeténél fogva – átható következményei vannak mind a származási-, a tranzit- és célországok, valamint maguk a migránsok szempontjából egyaránt. A visszatérés – legyen az pozitív vagy negatív természetű – jelentős hatást gyakorol a demográfiára, a társadalmi és gazdasági fejlődésre, a kereskedelemre, az egészségügyre, a biztonságra, a nemzetközi kapcsolatokra, az emberi jogokra stb. (Jeffery-Murrison, 2011). Lehetetlen vállalkozás volna minden egyes területet részletezni a felsoroltak közül egyetlen tanulmány keretén belül, ezért csak néhány kiemelten fontos, a remigrációval kapcsolatos diskurzus témájára térek ki, úgymint a hazatérés és fejlődés viszonyára, a hazautalások és a magasan képzett munkaerő vándorlására, végül pedig az integráció kérdéskörére.

3.1. A REMIGRÁCIÓ ÉS AZ ANYAORSZÁG FEJLŐDÉSÉNEK KAPCSOLATA

A migráció és a fejlődési kölcsönhatások vizsgálata ugyancsak nehezen mérhető terület, de annál több vita tárgyát képezi a modernkori tudományokban. A remigrációra vonatkozóan is inkább általánosabb a megértés, ugyanis még sok empirikus munkára volna szükség a témában megjelent elméletek tesztelését illetően. A remigráció okainak és hatásainak külön vizsgálata gyakori, ugyanakkor nem célszerű, hiszen a migrációs döntéseket befolyásoló (fejlődési) tényezők szintén hatnak a küldő országok és közösségek fejlődési eredményeire (de

Haas, 2008). A hazatérők „sikeres” vagy „sikertelen” migrációs tapasztalatainak kérdésköre alapvetően meghatározza a remigráció küldő társadalmakra gyakorolt hatását. Abban az esetben, ha a visszatérés a befogadó országbeli társadalmi-gazdasági kudarcából származik, tehát a migráns életútja úgymond megtörik a visszaköltözéssel, várhatóan kevésbé lesz konstruktív hatása az anyaországra, míg ha a visszatérő kivándorlók tapasztalata pozitív, akkor új készségekkel, tőke és beruházási tervekkel térnek vissza. Cassarino (2004) saját elméleti megközelítésében azt is hangsúlyozza, hogy a kivándorlás és a visszatérés sikerességét befolyásoló tényezők közül az egyéni felkészültség is kulcsfontosságú. Ebben az értelemben a hazatérés nemcsak a hajlandóságtól függ, hanem a tudatosságtól és az erőforrások mobilizálásától (anyagi és nemanyagi tőke egyaránt, kapcsolatok, képességek és tudás). Felkészültség alapján három hazatérő típus különböztethető meg: *jól felkészült, részben-felkészült és felkészületlen* hazatérők (Cassarino, 2004). A visszatérők felkészültsége és a fogadó országra gyakorolt potenciálisan építő jellegű hatása nemcsak a külföldi tapasztalatoktól függ, hanem attól is, hogy történtek-e otthon jelentős intézményi, gazdasági és politikai változások. Ezek a körülmények befolyásolják az erőforrások felhasználhatóságát a visszatérés után.

A visszatérő migrációval kapcsolatos kutatások során különös hangsúlyt kap a humán tőke hatása az anyaországban. A visszatérők innovációs képességét és a változás szereplőiként való megjelenését nemcsak a készségek, a társadalmi és pénzügyi tőke, vagy a szakértelem iránti kereslet-kínálat egyensúlya határozza meg, hanem a strukturális tényezők, a helyi hatalmi viszonyok, a hazai hagyományok és az értékek is nagy jelentőséggel bírnak a visszatérők hatékonyságában, annak érdekében, hogy migrációs tapasztalataikat hasznosítani tudják hazájukban (Glorious, 2013; Cassarino, 2004).

3.2. PÉNZBELI HAZAUTALÁSOK

A külföldről az otthon maradottaknak történő – rendszeres vagy kevésbé rendszeres – hazautalást a nemzetközi remigrációs irodalom egyrészt a haszonelvű stratégia összefüggésében hozza fel, másrészt pedig a transznacionalitás és a kapcsolati háló rendszerében említi. A hazautalás sokat számító és látványos kapocs az elvándorlók és az őket küldő társadalom között, a visszatérés egyik magyarázó tényezője, mely különféle célokat szolgál: anyagi segítség az otthoni családtagoknak, egyúttal előkészíti az adományozók visszatérését azáltal, hogy fenntartja és megerősíti gazdasági és társadalmi tőkájukat származási országukban (Albertini et al., 2019). A pénzátutalási magatartást illetően Elizabeth Grieco (2004) megállapította, hogy az átutalások szintje az érkezés után röviddel tetőzik, majd csökken. A transzferek és a visszatérés valószínűsége szoros kapcsolatban állnak egymással.

A nemzetközi hazautalásokat pozitív következménynek szokás tekinteni az elvándorlás negatív hatásaival ellentétben, különös tekintettel azon fejlődő országokra, ahol a külföldről érkezett pénzátutalások a teljes nemzeti jövedelem

fontos részét képezik. A migránsok hazautalt jövedelmének gazdaságfejlesztési dimenziója jól ismert, tekintettel arra, hogy a migrációs tapasztalat egyetlen számszerűsíthető jellemzője (Nyberg-Sorensen, 2004), ugyanakkor abban nincs konszenzus, hogy ezek a transferek milyen mértékben tudják ellensúlyozni a kivándorlás révén keletkezett humántőke-veszteséget.

3.3. HUMÁN TŐKE

A migráció és a fejlődés kontextusában fokozott vita bontakozik ki a 'brain drain - brain gain' jelenségével kapcsolatban. A diskurzus egyik központi témájának számító 'brain drain', magyarul „agyelszívás” jelensége a magasan képzettek térbeli vándorlását jelenti. A munkaerő fejlettebb országokba történő elvándorlása, illetve elcsábítása általában negatívan érinti a küldő országokat, hiszen munkaerőhiányt vagy strukturális problémákat okozhat. Habár a kivándorlás rövidtávon népességvesztéssel jár és esetenként a gazdaság további fejlődésének is gátat szabhat, közép- és hosszútávon akár meg is térülhet a kibocsátó ország számára (Lados, 2018). A visszatérő migrációs folyamatok – ösztönző csatornákkal kombinálva – az agyelszívást a küldő ország számára akár nyereséggé is változtathatják (Mayr-Peri, 2008). Pozitív következmények lehetnek a pénzbeli hazautalások, de azokon túl – talán még fontosabb potenciállal hosszú távon – a társadalmi hazautalások^[5], illetve az emigránsok visszatérése olyan tudással, készségekkel, intellektuális tőkével és/vagy kapcsolati hálóval, amelyek később az egyén és az országa számára is gazdasági hasznot hozhatnak. Erre a konklúzióra jutnak azok a kutatások is, melyek arra kíváncsiak, hogy az országoknak érdemesebb-e maguknak 'kitermelni' a képzett humántőkét, befektetve állami támogatott iskolai és kutatási tevékenységekbe, avagy 'importálni' vagy visszaabizítani az országon kívül megtermelt, mások által finanszírozott emberi tőkét.

Amikor a migráns a befogadó országban lehetőség, munkahelyhiány vagy túlképzettsége miatt iskolai végzettsége alatti munkakört tölt be, „agypazarlás”-ról (*brain waste*) beszélünk. Ebben az esetben nem lesznek olyan hasznosak és jövedelmezőek a külföldön elsajátított ismeretek, így a hazai fejlődéshez való hozzájárulás is valószínűleg alacsony marad. A szakirodalom továbbá megkülönböztet *brain exchange* (azaz „agycsere”) folyamatot is, amely során nincs nettó humán tőke veszteség vagy nyereség, mivelhogy az elvándorolt tehetségeket külföldi bevándorlók váltják fel (Személyi-Csanádi, 2011). Az agyelszívás, „agymenekülés”^[6] és agypazarlás elkerülése, az elvándoroltak visszahívása, valamint egyre jellemzőbben az agycsere folyamatok érdekében különböző intézkedésekkel élnek az államok. A jövedelem és munkahely kínálatok mellett ilyen

[5] A társadalmi hazautalások a fogadó országtól az anyaország felé irányuló ötletek, gyakorlatok, identitások és az ún. társadalmi tőke összessége (Levitt, 1998).

[6] Amikor egy adott országban a magasan képzettek erőforrásai, jövedelme és életszínvonala erősen elmarad a nemzetközi vetélytársak mögött, így gyakorlatilag 'elmenekülnek' az országból.

lehet a külföldön szerzett diplomák akkreditációja vagy a vállalkozások támogatása, melyek a sikeres integráció alapjaként szolgálhatnak.

3.4. REINTEGRÁCIÓ

A visszatérő migráció komoly kihívások elé állíthatja a tranzit- és a származási országok befogadási és integrációs kapacitásait. A hazatérők gazdasági és társadalmi sikerességéhez kulcsfontosságú a társadalmi, gazdasági és kulturális reintegráció (Poros, 2011). Az anyaországba való visszailleszkedést számos tényező befolyásolja, többek között a hazatérő neme, státusza, munkája, a származási országgal való korábbi kapcsolatai, migrációs tapasztalata(i), a hazatérés személyes megélése, valamint a nyelv és a reintegrációs programok^[7]. Akik megfelelő készségekkel, tudással, társadalmi és pénzügyi forrásokkal rendelkeznek, sikeresebben integrálódnak (Cassarino, 2004). Szoros összefüggés figyelhető meg továbbá az egyének identitásában végbement változások és reintegrációjuk között is (Hegedűs-Lados, 2017). Fontos az idő tényező, amely egyrészt az emigráció során távol töltött-, másrészt a hazatérés után az anyaországban eltöltött időt jelenti, hiszen az integrációs sikerek valójában csak a visszatérés után, idővel értékelhetők. A hátrahagyott országban történt változások mértéke és iránya is befolyásolja a visszatérésen gondolkodók döntését és integrációját. Ha a változások jelentősek az anyaországban, akkor a visszatérés gyakorlatilag felér egy új országba való költözéssel (Lajtai, 2009), 'amikor a régi már idegen', fordított kultúrsokk^[8] (*reverse cultural shock*) átélése jelentkezik.

A csoportorientált bevándorló stratégia alkalmazása megkönnyítheti a visszailleszkedést azáltal, hogy a közösség tagjai segítik egymást a letelepedésben. Jóllehet, a kormányzati politikák szükségessége kulcsfontosságú, melyek előmozdítják a reintegráció intézményi és jogi kereteit, többek között az oktatás, az egészségügy, a lakhatás és a munkaerőpiac területén. Ugyanis visszatérők integrációjának híján a remigráció se társadalmilag, se gazdaságilag nem tud az ország hasznára válni.

4. ÖSSZEĞZÉS

A tanulmány célja az volt, hogy áttekintést adjak a visszavándorlás fogalmi sajátosságairól, mérési nehézségeiről, a jelenség különböző elméleteiről, valamint a remigráció következményeiről, segítségül hívva a témában rendelkezésre

[7] Gyakran a befogadó közösség felelősségét és a bevándorlók hajlandóságát hangsúlyozzák elsősorban, de összességében a (re)integrációs siker minden szereplő együttes működésétől függ; kormányok, bevándorlók, helyi lakosok, munkaadók, szervezetek és egyéb közösségek (Patay, 2017).

[8] Hosszabb külföldön töltött idő utáni hazaköltözéskor fellépő pszichológiai érzés, amikor a lelekes repatrióta hirtelen szembesül régi-új otthona árnyoldalaival, másságával, ami eleinte sokkoló lehet, és megnehezítheti vagy késleltetheti a visszailleszkedést.

álló legfontosabb külföldi és hazai – kiváltképp elméleti – szaktanulmányokat. A tanulmány másik célkitűzése volt annak vizsgálata, hogy hogyan jelenik meg a visszavándorlás kérdésköre az MTMT-ben rögzített magyar nyelvű szakirodalmi tanulmányokban. Az elemzés hiányossága ebben a tekintetben a magyar szerzők idegen nyelvű publikációinak figyelmen kívül hagyása. Ugyanis számos idegen (elsősorban angol) nyelvű, a magyar tudományos művek tárházába rögzített szakirodalom is foglalkozik a remigráció témájával. A jelenséggel foglalkozó magyar nyelvű elméleti és empirikus kutatások fontos mérföldkövek a visszavándorlás kérdéskörének megértésében, ez az összefoglaló munka pedig előbbieket sorába kíván felsorakozni.

A tanulmány által felvázolt ismeretek összességéből világosság válik, hogy a remigráció okai és következményei összefüggenek. A visszavándorlásnak legalább annyi oka lehet, mint ahány visszavándorló. A hazatérés hajtóerőit, indítékait illetően a kutatások a remigráció egymást is erősítő soktényezős hátterét hangsúlyozzák (pl. családgyejesítés, karrier, tanulmányok, nyugdíj stb.). A migrációs történetek bonyolult láncolatok mentén írhatók körül. Egyeseknek az elvándorlás jelenti az új lehetőséget, és sosem térnek haza az új célállomásból, másoknak azonban a hazatérés felől való döntés egy sorsfordító, olyan esély, amely élteti őket a külföldön töltött idejük során. Kiépített társadalmi hálók és sikeres migrációs tapasztalatok ösztönözhetik mások elvándorlását^[9], míg a negatív emigrációs tapasztalatok csökkenthetik a környezet elvándorlási hajlandóságát. Mindazonáltal a hazatérés esetenként átmeneti állapot lehet, tovább vándorláshoz vezethet. A remigráció jelensége és tanulmányozása mindinkább összetett, diszciplínák, elméletek és megközelítések összetett módszerével vizsgálandó, izgalmas és releváns kutatási terület.

A magyar nyelvű szakirodalomban az elvándorlók megismerése és vizsgálata után kerül a fókuszba a visszavándorló magyar. A rendszerváltás előtti időszakkal ellentétben a jelenkori kutatások a visszavándorlást pozitív hozadéknak ítélik meg és kelet-európai kontextusban vizsgálva az elvándorlók „visszacsábításának” tudományos és szakpolitikai alapjait igyekeznek lefektetni.

Az elvándorlásnak hosszú távú következményei vannak, de nem minden esetben visszafordíthatatlanok. A történelem és a jelenkor is jelentős visszavándorlási folyamatokról tanúskodik, melyek számtalan pozitív hatást eredményezhetnek a település, a régió vagy az ország javára (pl. tőkebefektetések, a fogyasztás növekedése, kapcsolati hálók kialakulása, új készségek és képességek hasznosulása, új gondolkodásmód meghonosítása) (Lados, 2018). Ugyanakkor a hazatérő emigrálók integrációja, gazdasági, társadalmi és pszichológiai beágyazottsága esszenciális (Lajtai, 2009).

A bevándorláspolitikák részeként, globálisan re-emigrációs programok kerültek napirendre a külföldre költözött polgárok hazatérésének ösztönzésére és

[9] A kumulatív oksági elméletre utalva (*cumulative causation theory*) (Massey, 1990).

támogatására (pl. vállalkozások támogatása, munkaerőpiaci reintegráció, külföldön szerzett diplomák akkreditációja, kettős állampolgárság biztosítása, tanácsadás és tapasztalatátadás). A magyar kutatások – a remigránsok véleményére is támaszkodva – azt a konklúziót hozták, hogy a magyarországi visszavándorlási intézkedések hatékonyságán javítani érdemes (Hegedűs-Lados, 2015, Lados, 2018). A visszavándorlási kezdeményezések és a migránsok távlati lehetőségeinek fenntarthatósága kapcsán jól látszik, hogy a migrációs döntés egyetemes szinten kifejezi a kibocsátó és befogadó ország polgárainak elégedettségi szintjét (Hautzinger et al., 2014). Már az első világháborút követően megállapították, hogy „...ittmaradásuk [visszatérő kivándorlók] feltétele attól függ, hogy mit nyújthat nekik a régi haza.” (Kivándorlási Tanács, 1916, 18)

IRODALOMJEGYZÉK

- Adda, J.-Dustmann, C.-Mestres, J. (2006) A dynamic model of return migration. *9th IZA European Summer School in Labor Economics*. p. 19. http://conference.iza.org/conference_files/SUMS2006/mestres_j2653.pdf Letöltve: 2020. 09. 10.
- Albertini, M.-Mantovani, D.-Gasparoni, G. (2019) Intergenerational relations among immigrants in Europe: the role of ethnic differences, migration and acculturation. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45, 10, pp. 1693–1706. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2018.1485202>
- Anderson, B. (1998) Long Distance Nationalism. In: Anderson, B. (ed.): *The Spectre of Comparisons: Nationalism, Southeast Asia and the World*. Verso, London. pp. 58–74.
- András H. (2020) A székely identitás szerepe a Székelyföldről elvándoroltak hazatérésében – egy hiányzó stratégia. *Kisebbségi Szemle*, 5, 1, 63–93.
- Arango, J. (2000) Explaining Migration: a critical view. *International Social Science Journal*, 52, 165, pp. 283–296. <https://doi.org/10.1111/1468-2451.00259>
- Bettin, G.-Cela, E.-Fokkema, T. (2018) Return intentions over the life course: Evidence on the effects of life events from a longitudinal sample of first- and second-generation Turkish migrants in Germany. *Demographic Research*, 39, pp. 1009–1038. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2018.39.38>
- Bonifazi, C.-Paparusso, A. (2019) Remain or return home: The migration intentions of first-generation migrants in Italy. *Population, Space and Place*, 25, 2, <https://doi.org/10.1002/psp.2174>
- Bovenkerk, F. (1974) *The Sociology of Return Migration: A Bibliographic Essay*. Research Group for European Migration Problems. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Boyle, P. (2009) Migration. In: Kitchin, E.-Thrift, N. (eds.): *International encyclopedia of human geography*. Elsevier, Amsterdam, pp. 96–107.
- de Bree, J.-Davids, T.-De Haas, H. (2010) Postreturn experiences and transnational belonging of return migrants: a Dutch-Moroccan case study. *Global Networks*, 10, 4, pp. 489–509.
- Carling, J.-Mortensen, E. B.-Wu, J. (2011) *A systematic bibliography on return migration*. Peace Research Institute, Oslo (PRIO). [https://www.files.ethz.ch/isn/133482/Carling,%20Mortensen%20and%20Wu%202011%20\(A%20Systematic%20Bibliography%20on%20Return%20Migration\).pdf](https://www.files.ethz.ch/isn/133482/Carling,%20Mortensen%20and%20Wu%202011%20(A%20Systematic%20Bibliography%20on%20Return%20Migration).pdf) Letöltve: 2020. 10. 02.

- Caron, L. (2019) An Intergenerational Perspective on (Re)migration: Return and Onward Mobility Intentions across Immigrant Generations. *International Migration Review*, 54, 3, pp. 820–852. <https://doi.org/10.1177/0197918319885646>
- Cassarino, J. P. (2004) Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited. *International Journal on Multicultural Societies*, 6, 2, pp. 253–279.
- Castillo, J. (1997) Teorías de la migración de retorno. In: Izquierdo Escribano, A.-Silvar, G. Á. (eds.): *Políticas de retorno de emigrantes*. Universidade da Coruña, A Coruña. pp. 29–44.
- Cerase, F. (1974) Migration and social change: expectations and reality: a case study of return migration from United States to southern Italy. *International Migration Review*, 8, 26, pp. 245–62.
- Condon, S. A.-Ogden, P. E. (1996) Questions of Emigration, Circulation and Return: Mobility between the French Caribbean and France. *International Journal of Population Geography*, 2, pp. 35–50.
- Constant, A.-Massey, D.S. (2002) Return Migration by German Guestworkers: Neoclassical versus New Economic Theories. *International Migration*, 40, 4, pp. 5–38.
- Dustmann, C.-Weiss, Y. (2007) Return Migration: Theory and Empirical Evidence from the UK. *BJIR, An International Journal of Employment Relations*, 45, 2, pp. 236–256. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8543.2007.00613.x>
- Frank T. (1981) Emigráció és remigráció: Visszavándorlás az Egyesült Államokból a századfordulón. *Filológiai Közöny*, 27, 1–2, 140–146.
- Gábrriel D.-Horváth V. (2020) Visszatérő migránsok transznacionális gyakorlatai a hazatérést megelőzően. *Demográfia*, 63, 1, 35–71. <https://doi.org/10.21543/Dem.63.1.2>
- Glorius, B. (2013) Understanding the counter-flow. Theoretical and methodological aspects in studying remigration processes after EU expansion. In: Glorius, B.-Grabowsky-Lusinska, I.-Kuvik, A. (eds.): *Mobility in transition: Migration patterns after EU enlargement*. Amsterdam University Press, Amsterdam. pp. 217–236.
- Gmelch, G. (1980) Return Migration Adjustment in Western Ireland. *Annual Review of Anthropology*, 9, pp. 135–159.
- Grieco, E. (2004) Will Migrant Remittances Continue Through Time? A New Answer to an Old Question. *International Journal on Multicultural Societies*, 6, 2, pp. 243–252.
- de Haas, H. (2008) *Migration and Development. A theoretical perspective*. Working Paper 9. International Migration Institute. University of Oxford. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2009.00804.x>
- Hare, D. (1999) “Push” versus “Pull” Factors in Migration Outflows and Returns: Determinants of Migration Status and Spell Duration Among China’s Rural Population. *Journal of Development Studies*, 35, 3, pp. 45–72.
- Hárs Á. (2020) Elvándorlás, visszavándorlás, bevándorlás Jelenségek és munkaerőpiaci hatások. In: Kolosi T.-Szelényi I.-Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport*. TÁRKI, Budapest. 115–145.
- Hautzinger Z.-Hegedűs J.-Klenner Z. (2014) *A migráció elmélete*. NKE, Rendszertudományi Kar, Budapest.
- Hegedűs G.-Lados G. (2012) A re-migráció európai és hazai lehetőségeinek értékelése a munkaerőpiac szempontjából. In: Nyári D. (szerk.): *Kockázat - Konfliktus - Kihívás: A VI. Magyar Földrajzi Konferencia, a MERIEXWA nyitókonferencia és a Geográfus Doktoranduszok Országos Konferenciájának Tanulmánykötete*. SZTE, Szeged. 509–523.

- Hegedűs G.-Lados G. (2015) A remigrációval kapcsolatos európai és magyarországi nemzeti politikák elemzése. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, XII, 38–49.
- Hegedűs G.-Lados G. (2017) A visszavándorlás és az identitásváltozás kapcsolatának vizsgálata a hazatérő magyarok példáján. *Területi Statisztika*, 57, 5, 512–536. <https://doi.org/10.15196/TSS70503>
- Horváth Á. (2016) Visszatérő kivándorlók. In: Blaskó Zs.-Farkas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-Tudományi Intézet, Budapest, 109–115.
- Huhák H. (2017) Magyar deportáltak életútjai a felszabadulástól a „fél-szabadságon” át a hazatérésig. In: Randolph, L. B. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest. 147–185.
- Illés S.-Kincses S. (2009) Migráció és cirkuláció. *Statisztikai Szemle*, 87, 7–8, 729–747.
- Jeffery, L.-Murrison, J. (2011) Guest Editorial. The Temporal, Social, Spatial, and Legal Dimensions of Return and Onward Migration. *Population, Space and Place*, 17, 2, pp. 131–139. <https://doi.org/10.1002/psp.606>
- Kincses Á. (2014) Nemzetközi migrációs körkép Magyarországról a 2011-es népszámlálási adatok alapján. *Területi Statisztika*, 54, 6, 590–605.
- King, R. (1986) Return migration and regional economic development: An overview. In: King, R. (ed.): *Return migration and regional economic problems*. Croom Helm, London. pp. 1–37.
- Kivándorlási Tanács (1916) *A háború utáni sürgős teendők a kivándorlás és visszavándorlás tárgyában*. A Kivándorlási Tanács Öttagú Bizottságának Jelentése, Budapest.
- Koser, K. (2000) Return, readmission and reintegration: Changing agendas, policy framework and operational programmes. In: Ghosh, B. (ed.): *Return migration: Journey of hope and despair?* IOM, Geneva. pp. 57–99.
- Kovács N. (2017) A diaszpóra visszavándorlásának ideológiai vonatkozásai Közép-Kelet Európában: Badiny Jós Ferenc Magyarországon. *Néprajzi Látóhatár: A Györffy István Néprajzi Egyesület Folyóirata*, 16, 284–304.
- Lados G. (2018) A Magyarországra történő visszavándorlás társadalomföldrajzi vizsgálata. Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem, Szeged. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/9899/1/Doktori_disszertacio_Lados_Gabor.pdf Letöltve: 2020. 09. 08.
- Lados G.-Hegedűs G.-Kovács Z.-Boros L. (2015) Oda és vissza – Az elvándorlás határsainak és a visszavonulás lehetőségeinek értékelése hazánkban. In: Fábíán A.-Bertalan L. (szerk.): *Otthon a Kárpát-medencében*. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron. 115–136.
- Lajtai M. (2009) Fejlődés és visszavándorlás: A politikai csodaszertől a migránsok távlati lehetőségeinek fenntarthatóságáig. *Kisebbségkutatás*, 18, 3, 484–491.
- Lee, E. (1966) A Theory of Migration. *Demography*, 3, 1, pp. 47–57. <https://doi.org/10.2307/2060063>
- Levitt, P. (1998) Social remittances: migration driven local-level forms of cultural diffusion. *International Migration Review*, 32, 4, pp. 926–48.
- Löherer A. (1908) *Az amerikai kivándorlás és a visszavándorlás*. „Pátria” Irod. Váll. és Nyomdai Részvénytársaság Könyvkiadóhivatala, Budapest.
- Massey, S. D. (1990) Social Structure, Household Strategies and the Cumulative Causation of Migration, *Population Index*, 56, 1, pp. 3–26.

- Massey, S. D.-Arango, J.-Hugo, G.-Kouaouci, A.-Pellegrino, A.-Taylor, J. E. (1993) Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 19, pp. 159-178. <https://doi.org/10.2307/2938462>
- Mayr, K.-Peri, G. (2008) *The Importance of Brain Return in the Brain Drain - Brain Gain Debate*. Working Paper 166. The Center for Comparative Immigration Studies University of California, San Diego. https://ccis.ucsd.edu/_files/wp166.pdf, Letöltve: 2020. 08. 09.
- Nyberg-Sorensen, N. (2004) *The Development Dimension of Migrant Remittances*. IOM, Department of Migration Policy, Research and Communications.
- Palasik M. (2020) „A hazatért személyek nagy része megtévedt ember...” Az állambiztonsági szervek szerepe az 1956-os emigráció hazatelepítésében. *Betekintő*, 14, 4, 31-51. <https://doi.org/10.25834/BET.2020.4.2>
- Patay, T. (2017) The Role of Integration of Immigrants and the European Political Attitudes. *Tér-Gazdaság-Ember*, 5, 4, pp. 119-130.
- Poros, M. (2011) *Migrant Social Networks: Vehicles for Migration, Integration, and Development*. Migration Policy Institute. <https://www.migrationpolicy.org/article/migrant-social-networks-vehicles-migration-integration-and-development> Letöltve: 2020. 12. 06.
- Portes, A. (1997) *Globalization from below: The rise of transnational communities*. Working paper series: WPTC-98-01. <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/portes.pdf> Letöltve: 2020. 08. 09.
- Ravenstein, E. G. (1885) The laws of migration. *Journal of the Statistical Society of London*, 48, 2, pp. 167-235.
- Rédei M. (2007) Változó demográfiai tendenciák. In: Kovács Cs.-Pál V. (szerk.): *A társadalmi földrajz világi*. SZTE, Szeged. 423-432.
- SOPEMI (2008) *Return Migration: A New Perspective*. International Migration Outlook, OECD 2008. <https://www.oecd.org/migration/mig/43999382.pdf> Letöltve: 2020. 08. 24.
- Sislakiné-Szilasi B.-Halász L. (szerk.) (201) *Boldogulni itthon vagy külföldön. Legújabb trendek a magyarországi kivándorlásban*. Miskolci Egyetem Földrajz - Geoinformatika Intézet, Miskolc.
- Stark, O. (1991) *The Migration of Labor*. Basil Blackwell, Cambridge.
- Stark, O.-Bloom, D. E. (1985) The new economics of labor migration. *The American Economic Review*, 75, 2, pp. 173-178.
- Sussman, N. M. (2010) *Return migration and identity*. A global phenomenon: A Hong Kong Case. Hong Kong University Press, Hong Kong. <https://doi.org/10.5790/hong-kong/97898888028832.001.0001>
- Személyi L.-Csanádi M. (2011) Some sociological aspects of skilled migration from Hungary. *Social Analysis*, 1, 1, pp. 27-46.
- Szécsényi A. (2019) Felszabadult magyar deportáltak Svédországban: Rehabilitáció, menekültkérdés, emigráció, hazatérés, 1945-1946. In: Braham, R. L. (szerk.): *Tanulmányok a Holokausztról X.*, Budapest. 197-235.
- Szilágyi Á. J.-Pál I. (2018) „...kisebb-nagyobb ütést mértünk a jobboldali emigrációra...”, avagy az „Odier”-ügy: Kóródy Tibor hazatérése az argentinai emigrációból. *Múltunk - Politikátörténeti Folyóirat*, 63, 4, 1-33.
- Szilvay G. (2018) Hazatérő erdélyi magyar arisztokraták. *Magyar Szemle*, 27, 3-4, 77-82.
- Tamási Á. (1934) *Ábel Amerikában*. IV. rész. Szépirodalmi, Budapest.

- Tezcan, T. (2018) What initiates, what postpones return migration intention? The case of Turkish immigrants residing in Germany. *Population, Space and Place*, 25, e2175. <https://doi.org/10.1002/psp.2175>
- Tilly, C. (2007) Trust networks in transnational migration. *Sociological Forum*, 22, 1, pp. 3–24.
- Todaro, M. (1969) A Model of Labor Migration and Urban Unemployment in Less Developed Countries. *The American Economic Review*, 59, 1, pp. 138–148.
- Tóth E. Zs. (2003) „Mi lesz akkor, ha meggyökerezek?": A vándorlás és a visszavándorlás megéléstörténetei munkásnők életút-elbeszéléseiben. *Korall: Társadalomtörténeti Folyóirat*, 4, 13, 49–64.
- Tovar Cuevas, L. M.-Victoria Paredes, M. T. (2013) Migración Internacional de Retorno y Emprendimiento: Revisión de la Literatura. *Revista de Economía Institucional*, 15, 29, pp. 41–65.
- Van Houte, M.-Siegel, M.-Davids, T. (2015) Return to Afghanistan: Migration as Reinforcement of Socio Economic Stratification. *Population, Space and Place*, 21, 8, pp. 692–703.
- Wessendorf, S. (2007) 'Roots Migrants': Transnationalism and 'Return' among Second-Generation Italians in Switzerland. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33, 7, pp. 1083–1102. <https://doi.org/10.1080/13691830701541614>